

ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ในการบริหารวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล : ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน

The Study of Monk's Roles in Temple Administration by Using Good Governance : Case Study of Ban Hong District, Lamphun Province

พระอธิการผจญ อาจาโร¹, วิโรจน์ อินทนนท์²

Phra Manit Yanadharo¹, Viroj Inthanon²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่¹

คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus¹

Faculty of humanities, Chiang Mai University²

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัย เรื่อง “ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ในการบริหารวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล : ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพปัญหา และบทบาทพระสงฆ์ในการบริหารวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล ในเขตอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน โดยทำการศึกษาเจ้าคณะอำเภอ รองเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล เจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส และพระลูกวัด ในเขตอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน จำนวน 6 ตำบล 51 วัด

ผลการศึกษาพบว่า เจ้าคณะอำเภอ รองเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล เจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส และพระลูกวัด มีสภาพปัญหาในการบริหารจัดการวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล ในระดับน้อย – ปานกลาง เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะปัจจุบันแนวคิดเกี่ยวกับธรรมาภิบาลได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ทั้งองค์การภาครัฐและภาคเอกชนได้ให้ความสำคัญ และนำแนวคิดนี้ไปประยุกต์ใช้กับการบริหารองค์การ ธรรมาภิบาลเกี่ยวข้องกับการบริหารงานที่มีประสิทธิภาพสู่ประชาชน โดยมุ่งให้เกิดความเป็นอิสระในการบริหารงาน การลดการควบคุม ให้ผู้บริหารสามารถปฏิบัติงานได้บรรลุตามเป้าหมายสถาบันที่ทำหน้าที่บริหารงานภาครัฐ นอกจากจะต้องกำหนดบทบาทของตนอย่างชัดเจนแล้ว ควรมีความพร้อมที่จะถูกตรวจสอบ ต่อแนวทาง การใช้อำนาจในการดำเนินงาน วัดก็เช่นเดียวกัน มีการนำหลักธรรมาภิบาลเข้ามาใช้ในการบริหารจึงทำให้ปัญหาในการใช้หลักธรรมาภิบาลมี

ไม่มาก จึงมีระดับปัญหาอยู่ในระดับน้อยถึงปานกลางเท่านั้น

คำสำคัญ: พระสงฆ์; บริหารวัด

Abstract

This research aims to study the problems and the roles of the monks on temples' administration by using good governance in the area of Ban Hong District, Lamphun Province with the district ecclesiastical heads, the deputy head, the sub-district head, the abbots and the monks in Ban Hong District, Lamphun Province which covers 6 districts and, 51 temples. The statistical analysis used in the study is percentage, frequency, mean and standard deviation and is presented in table and description. The result of the study reveals as the follows:

The district heads, the deputy heads, the sub-district heads, the abbots, the deputy abbots and the regular monks have problems in administrating the temples by using the good governance in the low level and medium level. It is assumed that in the present the good governance has gain interest in a wide range. Both the government organization and private organization have seen it as an important priority and apply the doctrine in their administration to make the most efficient administration for the citizens, aiming to be free from the control and let the executives reach the goal.

Keywords: Monk's; Temple Administration

บทนำ

ในประเทศไทยตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้เข้าเผยแผ่ในสมัยสุโขทัย ได้แบ่งสงฆ์เป็น 2 ฝ่ายคือฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญญวาสี ต่อมาได้มีการพัฒนารูปแบบการปกครอง การบริหารวัดตามลำดับ จนถึงรัชกาลที่ 5 ได้มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้น และได้มีวิวัฒนาการมาจนถึงปัจจุบันได้มีการตราพระราชบัญญัติพระ

สงฆ์ให้พระสงฆ์ยึดถือปฏิบัติ ได้มีการจัดการโครงสร้าง รูปแบบการปกครองใหม่ การบริหารจัดการวัดหรือการปกครองคณะสงฆ์เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคโลกาภิวัตน์เริ่มมีปัญหาและความซับซ้อนมากขึ้น พระภิกษุสามเณรกระทำผิดพระธรรมวินัยมิใช่เฉพาะบทลงโทษทางวินัยเท่านั้น ยังผิดกฎหมายทางบ้านเมืองอีก ซึ่งวัดเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชนเป็นสถานที่พักอาศัยของพระสงฆ์ ตลอดถึงเป็นสถานที่สำหรับชาวพุทธได้เข้ามาร่วมทำกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา วัดจึงมีความสำคัญสำหรับชุมชน พระสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในวัดหรืออาราม ก็ต้องมีหลักบริหารที่ดี จึงจะเป็นสถานที่น่าเลื่อมใสของพุทธศาสนิกชน ประกอบกับสถานการณ์ปัจจุบัน ที่โลกกำลังเผชิญอยู่กับความเปลี่ยนแปลงในท่ามกลางแห่งโลกาภิวัตน์ สังคมไทยเองก็ประสบภาวะวิกฤติในหลาย ๆ ด้าน ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาเยาวชนติดยาเสพติด เป็นต้น วัดได้รับผลกระทบจากกระแสแห่งโลกาภิวัตน์ เช่นกัน ระบบการบริหารจัดการวัดก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสโลก โดยเฉพาะเจ้าอาวาส เป็นผู้ดูแลปกครอง บริหารจัดการวัด เป็นผู้ตัดสินบทลงโทษ และวางกฎเกณฑ์ให้กับพระภิกษุสามเณรที่อาศัยอยู่ภายในวัดให้ปฏิบัติประพฤติตาม และให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ประกอบกับถูกต้องตามอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาส ซึ่งบทบาทพระสงฆ์ในการบริหารจัดการวัดที่มีเจ้าอาวาสเป็นผู้บริหารจัดการทั้งหมด ย่อมมีสภาพปัญหาแตกต่างกันไป ระบบการบริหารจัดการวัดก็ย่อมแตกต่างกันไปด้วย ขึ้นอยู่ว่าจะใช้หลักการบริหารวัดในรูปแบบไหนให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นนั้น ๆ การนำหลัก ธรรมาภิบาลมาใช้ ในการบริหารจัดการวัดจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ และสามารถนำไปใช้ได้อย่างเป็นรูปธรรม

บทบาทของพระสงฆ์

บทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์มีอยู่หลายด้านหลายประการ ในอันดับแรกพระสงฆ์มีหน้าที่ในการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาโดยบรรพชาอุปสมบท ศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า นำหลักธรรมนั้นไปปฏิบัติ ไปอบรมสั่งสอนแก่ญาติธรรม สร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เพื่อให้พระพุทธศาสนาคงอยู่สืบไป (อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และกวี อิศริวรรณ, 2543: 31)

บทบาทของพระสงฆ์สำคัญต่อชีวิตประจำวันของชาวพุทธ ได้แก่

- 1) ที่พึ่งบวร
- 2) สอนธรรม
- 3) นำปฏิบัติ
- 4) พัฒนา

5) ปรีक्षाดี

6) มีส่วนช่วยสังคม (คุณ โทษณ์, 2537: 75).

เช่นเดียวกับ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า ในปัจจุบันพระสงฆ์ควรมียุทธวิธีเพื่อสังคมมากขึ้น โดยการใช้ปัญหาของสังคมเป็นตัวชี้นำ กิจกรรมที่ทำได้เข้ามาสนองตอบปัญหาเป็นบางส่วน และต้องมองปัญหาแยกส่วนและแคบลง พระสงฆ์บางรูปให้บริการสังคมโดยใช้ชุมชนเป็นฐานแม้ปัญหาท้องถิ่นเล็ก ๆ แต่มีพลังมาก อีกทั้งไม่แยกส่วนปัญหาที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอีกด้วยและที่สำคัญการมองปัญหาต่างจากมุมมองที่เป็นอิสระจากการครอบงำของทุนนิยม วัตถุนิยม และบริโภคนิยมของพระสงฆ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543: 95)

บทบาทในการพัฒนาสังคมของพระสงฆ์ มีอยู่ 2 ด้าน คือ บทบาทในด้านพัฒนาวัตถุและบทบาทในด้านพัฒนาด้านจิตใจ พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาสังคมโดยการให้คำแนะนำที่ถูกต้อง เป็นผู้เชื่อมประสานให้กำลังใจ และเป็นผู้ปลูกฝังคุณธรรมแก่ประชาชน (วิทย์ วิศทเวทย์ และเสถียรพงษ์ วรรณปก, 2542: 50) บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชนด้วยการสร้างสาธารณะประโยชน์ เป็นการสร้าง ความผูกพันและการสงเคราะห์ชาวบ้านด้วยสิ่งที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของชุมชน เช่น ช่วยสร้างโรงเรียน สร้างถนน ศาลาประชาคม เป็นต้น (คณิตย์ จันทบุตร และสุบรรณ จันทบุตร, 2545: 54)

โดยประเพณีพระสงฆ์ไม่ได้มีหน้าที่สอนธรรมอย่างเดียว หากยังมีบทบาทในทางโลก เช่น สอนวิชาชีพ ขุดบ่อน้ำ สร้างสะพาน และเป็นผู้ไกลเกลี่ยระงับความขัดแย้งในหมู่บ้าน เป็นต้น (พระไพศาล วิสาโล, 2546: 91) นอกจากนั้น พระสงฆ์ยังมีบทบาทสำคัญทั้งในทางศาสนาและในทางโลก พระสงฆ์มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาและการควบคุมสังคม พระภิกษุส่วนใหญ่ซึ่งได้บวชและจำพรรษามาเป็นเวลานาน จะได้รับความเคารพนับถือจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น และยังคงมีอิทธิพลเหนือชาวบ้านอยู่มาก โดยเฉพาะพระสงฆ์ผู้มีตำแหน่งหน้าที่ทางสงฆ์ มักจะได้รับความเคารพนับถือและเป็นผู้มีอิทธิพลในชุมชนชนบท และชาวบ้านให้ความเคารพเชื่อฟังมากเป็นผู้ให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้านทั้งทางโลกและทางธรรม (จิรพรรณ กาญจนะจิตรา, 2536: 96)

หากมองกลับมาในด้านประวัติศาสตร์ไทยในทุก ๆ สมัย เราจะเห็นถึงบทบาทของพระสงฆ์ที่ได้สร้างคุณูปการต่อสังคมไว้มากมายประการด้วยกัน พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นผู้นำของคนในสังคม พระสงฆ์ในทุก ๆ สมัยถือว่าเป็นบุคคลที่มีคุณค่า ความน่าเชื่อถือ และเป็นที่เคารพของคนในสังคม แม้ว่าในทางบ้านเมืองจะมีผู้ปกครองอยู่แล้ว แต่ก็ไม่พ้นที่จะต้องพึ่งพาพระสงฆ์ในยามบ้านเมืองมีวิกฤติอยู่ดี อย่างในเวลาที่จะต้องออกรบในสมรภูมิแห่งสงคราม

คนในสังคมจะเข้าหาพระสงฆ์ เพื่อขอให้ท่านอำนวยความสะดวกให้การรบในครั้งนั้น ๆ ประสบชัยชนะเหนือศัตรู หรือขอให้ตนเองมีชีวิตรอดปลอดภัยจากการรบในครั้งนั้น ๆ และพระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูของคนในสังคม สมัยแต่ก่อนยังไม่มีโรงเรียนเกิดขึ้นอย่างกลาดเกลื่อนเฉกเช่นในปัจจุบัน คนในสังคมจึงพากันเข้าไปศึกษาเล่าเรียนหาความรู้อยู่ในกำแพงวัดพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้อยู่ภายในวัด จึงทำหน้าที่เป็นครูสอนคนในสังคมโดยปริยาย วิทยาการส่วนใหญ่ที่สอนกันนั้นยังไม่กว้างขวางมากนัก ส่วนใหญ่คนในสังคมจะพากันเรียนเอาเฉพาะหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น คือ เรียนเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเป็นวิถีชีวิต (Way of Life) คนในสมัยนั้น เรียนวิชาความจริงของชีวิต กล่าวคือ พอเรียนมาแล้วก็สามารถนำความรู้ไปปรับใช้กับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้ในทันที คนในสมัยแต่ก่อนจึงมีความผูกพันกับพระสงฆ์และวัดมาก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542: 21)

การบริหารจัดการวัด

การบริหารและการจัดการวัด หมายถึง เจ้าอาวาส หรือสมภาร คือ ผู้นำของภิกษุสงฆ์สามเณร และคฤหัสถ์ ที่มีอยู่ในวัด เจ้าอาวาสจึงมีความสำคัญที่สุดต่อความเจริญรุ่งเรืองสันติสุขและความมั่นคงของวัด โดยทำหน้าที่เป็นผู้บริหารกิจการของวัด เป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาดูแล และแนะนำ สั่งสอนพระภิกษุ สามเณร และฆราวาสผู้อยู่ในวัดให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยให้อยู่ในศีลธรรมอันดี ให้มีความสมัคปรองดองกัน ให้ร่วมแรงร่วมใจกันปฏิบัติศาสนกิจดำเนินกิจกรรมและโครงการต่าง ๆ ของวัดให้สำเร็จไปด้วยดี มีประสิทธิภาพสูง และให้วัดเจริญ รุ่งเรือง สันติสุขและมั่นคง เป็นศูนย์กลางชุมชนในการให้การศึกษาอบรมศีลธรรม จริยธรรม และภาวนาธรรม คือวิปัสสนากรรมฐานแก่ชุมชน และประชาชนทั้งใกล้และไกลให้เป็นที่พึ่งทางใจแก่สาธุชนได้อย่างแท้จริง หลักการบริหารวัด คือการอำนวยการซึ่งต้องมีการตัดสินใจให้ถูกต้องและเหมาะสม การบริหารงานสมัยปัจจุบัน ผู้บริหารวัดต้องมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล (Vision) ต้องทำงานเป็นทีม (Team Work) มีการวางโครงสร้างพื้นฐานที่ดี (Infrastructure) รับฟังเสียงมหาชน (Public Hearing) และพร้อมที่จะรื้อปรับระบบ (Reengineering) (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2538: 15)

การบริหารจัดการวัดนั้น เจ้าอาวาสหรือสมภารวัดจะต้องมีทั้ง ศาสตร์ และ ศิลป์ “ศาสตร์” ในการบริหารและการจัดการ เช่น การวางแผน การจัดการองค์การ การบริหารบุคคล การอำนวยการ การประสานงาน การประเมินผลงาน และการงบประมาณ ส่วน “ศิลป์” เช่น ความเป็นผู้นำหรือภาวะผู้นำ มนุษย์สัมพันธ์ในการทำงาน ศิลปะการพูด เป็นต้นทั้งศาสตร์และศิลป์ในการบริหารและการจัดการนี้ เจ้าอาวาสแต่ละวัดจะแตกต่างกันออกไป บางวัดก็

มีความสามารถในการประสาน บางวัดก็มีความสามารถในทางปกครอง เป็นต้น

หลักธรรมาภิบาล

หลักธรรมาภิบาล ตามระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. 2542 ประกอบด้วยหลักการสำคัญ 6 ประการ ได้แก่

1. หลักนิติธรรม หมายถึง การบริหารงานโดยยึดกฎ ระเบียบ ข้อบังคับ กติกา และกฎหมายที่เกี่ยวข้องอย่างเคร่งครัด โดยคำนึงถึงสิทธิเสรีภาพความยุติธรรมของสมาชิก
2. หลักคุณธรรม หมายถึง การบริหารงานโดยยึดมั่นในความถูกต้อง ยึดมั่นในคุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรมอันดีงาม
3. หลักความโปร่งใส หมายถึง การบริหารงานโดยยึดหลักความซื่อสัตย์ สุจริต ปรับปรุงกลไกการทำงานให้มีความโปร่งใส สามารถตรวจสอบได้ เปิดเผยข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์อย่างตรงไปตรงมาด้วยภาษาที่เข้าใจง่าย ประชาชนเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้สะดวก และมีกระบวนการให้ประชาชนตรวจสอบความถูกต้องชัดเจน
4. หลักการมีส่วนร่วม หมายถึง การบริหารงานโดยเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร เสนอความคิดเห็น ดำเนินกิจกรรม รับประโยชน์ และติดตามประเมินผล
5. หลักความรับผิดชอบ หมายถึง การบริหารงานโดยตระหนักในสิทธิหน้าที่สำนึกในความรับผิดชอบต่อสังคม การใส่ใจปัญหาและกระตือรือร้นในการแก้ไขปัญหา ตลอดจนให้ ความเคารพในความคิดเห็นที่แตกต่าง และความกล้าที่จะยอมรับผลการกระทำของตน
6. หลักความคุ้มค่า หมายถึง การบริหารจัดการ และใช้ทรัพยากรที่มีจำนวนจำกัด เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวม (กัลยา เนติประวัติ, 2544: 11 - 13)

บทบาทของพระสงฆ์กับการบริหารวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล

จากการศึกษา พบว่า พระสงฆ์ ได้นำหลักธรรมาภิบาล มาใช้ใน การบริหารจัดการวัดในระดับมาก ทั้งด้านการปกครอง ด้านการศึกษา ด้านสาธารณสงเคราะห์ ด้านสาธารณูปการ และด้านการเผยแผ่ แต่อย่างไรก็ตามความแตกต่างของลักษณะส่วนบุคคลของพระสงฆ์ ได้แก่ อายุ ระดับการศึกษา จำนวนพรรษาที่บวช และ ระยะเวลาที่เป็นพระสังฆาธิการ ส่งผลโดยตรงต่อระดับการนำหลักธรรมาภิบาลไปใช้ในการบริหารจัดการวัด

บทสรุป

การบริหารวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาล เป็นแนวทางสำคัญในการจัดระเบียบให้กับวัดและชุมชนสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความรู้รักสามัคคีและร่วมกันเป็นพลัง ก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนและเป็นส่วนเสริมความเข้มแข็งหรือสร้างภูมิคุ้มกัน เพื่อบรรเทาป้องกันหรือแก้ไขเยียวยาภาวะวิกฤติ อันตรายที่จะมีมาในอนาคตที่จะเกิดขึ้นในวัดและเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพราะสังคมจะรู้สึกถึงความยุติธรรม ความโปร่งใส และความร่วมมืออันเป็นคุณลักษณะสำคัญของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และการปกครองแบบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็น พระประมุข สอดคล้องกับความเป็นไทย รัฐธรรมนูญ และกระแสโลกยุคปัจจุบัน การส่งเสริมให้เกิดการสร้างธรรมาภิบาลนั้น มาจากความร่วมมือของทั้งวัดและชุมชน รวมถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง คือ ผู้มีบทบาทในการวางรากฐาน และรักษากฎระเบียบต่าง ๆ การสร้างธรรมาภิบาลนั้นจำเป็นต้องอาศัยระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพ มีภาระรับผิดชอบภายใต้กฎหมาย และนโยบายที่โปร่งใสตรวจสอบได้ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องปฏิรูประบบการบริหารจัดการวัด เพื่อปรับปรุงระบบการบริหารจัดการให้มีประสิทธิภาพ และรับผิดชอบภายใต้กรอบของกฎหมาย ซึ่งจุดมุ่งหมายในการสร้างธรรมาภิบาลนั้น จะต้องพยายามปฏิรูปการบริหารจัดการให้ถูกต้อง ตามหลักเหตุผล และหน้าที่ มีระบบความรับผิดชอบด้านการเงินที่มีประสิทธิภาพมาใช้ และให้ความโปร่งใสในการปฏิบัติงาน เป็นต้น จากการวิเคราะห์ความแตกต่างจะเห็นว่าเจ้าอาวาสจะมีความคิดเห็นต่อบทบาทการบริหารจัดการวัดโดยใช้หลักธรรมาภิบาลแตกต่างกัน ทั้งนี้เพราะเจ้าอาวาสมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงในการบริหารจัดการวัด ทำให้ทราบถึงปัญหาในการบริหาร ที่ยังคงเห็นว่ายังมีการบริหารจัดการแบบเดิม ๆ เข้ามาใช้ โดยเฉพาะในเรื่องของหลักคุณธรรม ที่จะต้องมีการนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในร่วมกับหลักธรรมาภิบาล ซึ่งการบริหารจัดการวัดโดยนำหลักธรรมเข้ามามีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างยิ่ง เช่น การใช้หลักพรหมวิหาร4 ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และ อุเบกขา มาใช้ ย่อมส่งผลให้การใช้หลักธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการวัด มีความเป็นกลางมากยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2538). **คู่มือการถวายความรู้แด่พระสังฆาธิการ ประจำปีงบประมาณ 2538**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- กัลยา เนติประวัติ. (2544). **การยอมรับรูปแบบการจัดองค์การทางสังคมแบบใหม่ ตาม หลักการบริหารกิจการบ้านเมือง และสังคมที่ดีในองค์การภาครัฐ : กรณีศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์**.
- คณิตย์ จันทบุตร และสุบรรณ จันทบุตร. (2545). **ความสำเร็จในการปฏิบัติการกิจ ของวัด : ศึกษาเฉพาะกรณีวัดป่านานาชาติ อำเภอตระการพืชผล จังหวัด อุบลราชธานี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- คุณ โทชน์. (2537). **พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮาส์.
- จิรพรรณ กาญจนจิตรา. (2536). **การพัฒนาชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย รามคำแหง.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). **พุทธศาสนาในการความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกลดคิมทอง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2542). **มองสันติภาพโลกผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- พระไพศาล วิสาโล. (2546). **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี – สฤษดิ์วงศ์.
- วิทย์ วิศทเวทย์ ดร. และเสถียรพงษ์ วรรณปก. (2533). **หนังสือเรียนสังคมศึกษา รายวิชา ส 0412 พระพุทธศาสนา ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.
- อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และดร.กวี อิศริวรรณ. (2543). **หนังสือเรียนสังคมศึกษา รายวิชา ส 0113 พระพุทธศาสนา ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 (ภาคเรียนที่ 2)**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช จำกัด.